

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

133:3 • 2013

Fiktionens utmaningar

KIM SALOMON* *Lunds universitet*

Historikern i svängdörren mellan fiktion och fakta

Litterär gestaltning och fiktion skaver i vetenskapliga analyser. Bland historiker finns också en förståelig rädsla för att hamna i svängdörren mellan fiktion och fakta. Likväl har historisk fiktion en potential som är relevant i historievetenskapliga sammanhang eftersom den visar på vägar och metoder att sätta fakta in i meningsskapande sammanhang. Fiktion behöver inte nödvändigtvis betyda skamgrepp på ett försvarslöst förflutet.

Den historiska fiktionens betydelse för historievetenskapen diskuteras här i essäns form och konfiguration, vilket betyder att resonemangen är tentativa och problematiserande utan ambitionen att vara heltäckande. Ytterligare precisering av den historiska fiktionens användbarhet kräver en systematisk genomgång av genren.

Historievetenskapens relation till historisk fiktion reser förstås frågor: Säger romanens historieskrivning något som akademisk historieforskning inte kan eller av någon anledning inte vill? Har författare tillgång till områden i det förflutna som professionella historiker saknar? Vad kan vi lära av historiska romaner som vi inte kan lära av vetenskapliga monografier?¹

Frågorna kan mångdubblas och har inte nödvändigtvis definitiva eller självklara svar, men de utmanar och ger anledning att reflektera över den

Essän har granskats av två externa lektörer enligt modellen double blind peer review.

* Professor i historia vid Lunds universitet

1. Se även David Harlan, "Historical fiction and the future of academic history", i Keith Jenkins, Sue Morgan & Alun Munslow (red.), *Manifestos for history* (London & New York 2007) s. 110.

professionella historikerns möjligheter att använda fiktion. På en nivå handlar frågorna om människors möte med det förflutna och om hur det förflutna tillskrivs mening. Devisen fakta är fakta och fiktion är fiktion fungerar inte alltid som rättesnöre. På en annan nivå har frågorna också implikationer i en bredare kontext som handlar om historievetenskapens position i kunskapskretsloppet.

Diskussioner om relationen historisk fiktion och historievetenskap hamnar ofta i frågan om motsättningen mellan fakta och fiktion, mellan sanning och fantasi, mellan verklighet och påhitt. Historievetenskapen skall självklart inte låta sig förföras av fiktionens förenklingar och konstruktioner. Det finns emellertid ett brett spektrum av historieskrivning med olika typer av kontrakt med läsarna. På den ena ytterpunkten de rent fiktiva berättelserna som saknar respekt för fakta och inte gör anspråk på att vara historieskrivning, på den andra ytterpunkten "objektiva" vetenskapliga framställningar som svär sig fria från fiktiva inslag. Spektrets ytterpunkter finns förvisso i renodlade former, men det är kanske framför allt positioner i gränslandet eller mellanrummet som reser frågor om relationen fakta och fiktion. Uppenbart fiktiva berättelser innehåller etablerade historiska fakta och vetenskapliga framställningar är inte nödvändigtvis befriade från fiktiva inslag. Lägg till att sanningsbegreppet kan vara svårhanterligt för att skilja mellan fiktion och fakta. Relevansen och lämpligheten av en absolut demarkationslinje mellan fakta och fiktion utmanas också. Etiketter som "docudramas" och "based on a true story" vittnar om att de två är intrasslade i varandra.²

I sig är det inget överraskande att det uppkommer hybrider. I mötet mellan fakta och fiktion utvecklas blandformer. Hybrider kan dessutom ses som ett generellt fenomen i det kulturella fältet. Snarare än skarpa skiljelinjer mellan olika kulturer finns ett kulturellt kontinuum med otydliga gränspålar.³

I hybridformer är det emellertid enkelt att gå vilse mellan fiktion och fakta. Svårigheten kan inte bortdefinieras genom att konstatera att fakta går att belägga och fantasi är fantasi, vilket bland annat kan illustreras med fotografen Robert Capas klassiska bild av hur en skjuten soldat stupar i det spanska inbördeskriget. Bilden är möjligen arrangerad. Men eftersom många andra dog ungefär på det sättet kan det anses re-

2. Beverly Southgate, *History meets fiction* (Harlow 2009).

3. Peter Burke, *Cultural hybridity* (Cambridge 2009) s. 15–21, 51f.

levant att berätta krigets historia med en sådan bild.⁴ För en historiker är det emellertid inte lika självklart att regissera för att skildra verkligheten.

Historiker har till skillnad från skönlitterära författare en vetenskaplig uppgift.⁵ De ser fakta som det påhittades motsats, har ambitionen att klargöra vad som verkligen har hänt och att ersätta myter med kunskap. Fiktions möts därför med skepsis. Men samtidigt har det skett förskjutningar och omförhandlingar. Således betraktas absolut objektivitet inte längre som ett mål utan som en orienteringspunkt. Insikten om forskarens roll i konstruktionen av verkligheten har fördjupats och sanningbegreppet jämnöppande blivit mer problematiskt.

Lägg till att historievetenskapen befinner sig i ett korsdrag. Det är förstas ingen nyhet, men frågan är om korsdraget inte har ökat i styrka de senaste decennierna: För det första därför att historieforskningens fokus har vidgats och att den har blivit en arena där olika vetenskapliga impulser och discipliner möts, utan att den allmänna föreställningen om vad som är historia har förändrats i samma takt. Öppningen mot andra discipliner har samtidigt aktualiserat intresse för fiktionens användbarhet. För det andra därför att historiker har förlorat auktoritet i det offentliga samtalet. Det förflutna används förvisso fortfarande som samtidskommentar. Men historikers analyser tappar positioner i kunskapsomloppet i konkurrens med historisk fiktion. Om historiska verk recenseras på tidningarnas kultursidor är det i allt mindre utsträckning av skribenter inom facket, vilket i sin tur betyder att helt andra kriterier än inomvetenskapliga blir normerande i debatten. Fiktiva inslag i populärhistoriska framställningar liksom okritisk blandning av fakta och fiktion i historiska romaner problematiseras sällan. Dessutom främjar den digitala världen en gör-det-självtattityd till det förflutna.

Essäns utgångspunkt är kort sagt att historisk fiktion är en intressant genre även för yrkeshistoriker då den vecklar upp annorlunda grepp och perspektiv. Den genererar hypoteser och infallsvinklar, lanserar uttorkningar och visar på berättelsernas meningsskapande funktion. Fiktiva gestaltningar av erfarenheter och idéer leder in på nya tankebanor, vilket gör det angeläget att bena ut den historiska fiktionens användbarhet i

4. Andreas Ekström, "Sant eller falskt", *Sydsvenska Dagbladet (SDS)* 11/3 2011.

5. Se Christer Winberg, "Varför skriver vi inte historiska romaner istället? Ett debattinlägg om historikerns förhållande till verkligheten", *Scandia* 56:1 (1990) s. 6f.

vetenskapliga sammanhang. Först skall dock skillnader och likheter mellan fiktion och historievetenskap belysas. Romanens berättelser står i fokus – men det kunde lika gärna vara filmens.

Fiktion och historievetenskap

Skillnaderna mellan fiktion och historievetenskap är uppenbara och många. Författaren och den professionella historikern använder inte samma metoder och har sällan samma mål. Några specifika skillnader kan nämnas.

För det första konstruerar en historiker inte de olika händelserna i en specifik ordning utan ordningen är given i empirin. För det andra vrider och vänder historikern ofta på argumentationen för att visa varför en förklaring är bättre än en annan.⁶ För det tredje strävar historikern inte sällan efter entydighet medan den skönlitterära författaren öppnar för flera olika tolkningar och skriver berättelser som vågar lämna saker till fantasin. För det fjärde kan en historiker till skillnad från en författare inte alltid leverera en sammanhängande berättelse. För det femte tillhandahåller professionella historiker förvisso en karta över de fakta som formar människors liv, men till skillnad från författare skyr de oftast känslösfären.

En sjätte skillnad skär rakt in i sanningsbegreppet. Medan författare är nöjda med att från tid till annan använda historiska personer och händelser som ett litterärt tillskott eller inramning, ser historiker sig som vetenskapsmän med dygder som objektivitet, opartiskhet och en distansering från subjektiva känslor som associeras med skönlitteratur.⁷ För historiker finns ofta ett stort behov att markera avstånd till fiktiva inslag. De strävar, om inte efter objektivitet, så åtminstone efter normer och riktlinjer för att kunna skilja mellan vad som har hänt och vad som inte har hänt.

Dessutom finns genreförväntningar: historikerna kan sägas ha ett kontrakt med läsarna om att leverera sanningsenliga berättelser, medan skönlitterära författare får ta sig friheter.

6. Alun Munslow, *Narrative and history* (Houndmills 2007) s. 37.

7. Southgate (2009) s. 44.

Likheter mellan fiktion och historievetenskap

Vetenskap handlar förstås om att sortera bort fantasier, konstruktioner, påhitt och inbillningar. Likväl finns det likheter mellan hur skönlitterära författare och professionella historiker arbetar inte minst i konstruktionen av berättelser. Historikern är liksom författaren sysselsatt med mening och betydelse eller rättare sagt med att skapa sammanhang i en kaotisk värld och behöver därför struktur och berättelser. Historikerns objektiverande framställningsform skapar däremot en specifik verklighetseffekt, en känsla av en realistisk framställning.

Den betydelsemässiga dubbelheten i historieforskningen – fakta och berättelse – är också karakteristisk för historiska romaner. Skillnaden är bland annat att i romaner läggs oftast än större vikt vid berättelsen än vid fakta.⁸ Ändå får historikernas förklaringar av det förflutna mening genom att gjutas i berättelser. Tillvaron har en inneboende berättelseform och våra liv levs i berättelser. Frågan är om vi inte endast kan förstå världen i berättelsens form. I betydligt större omfattning än tidigare lever vi i en värld med överflöd av alla möjliga fakta. Mer än någonsin behövs därför berättelser som kan sätta in alla dessa fakta i ett meningsbärande ramverk.⁹

Dessutom kan det sägas att det är samma sak att skriva historia som att skriva fiktion. Det är inte fakta eller åberopade bevis som övertygar, utan det sätt på vilket fakta förklaras eller sätts in i en berättelse. Historikern och författaren skapar därmed mening på likartat sätt,¹⁰ vilket delvis kan förklaras med att både den fiktiva och vetenskapliga berättelsen produceras i samma kultur som i sin tur konfigurerar företeelser och händelser på likartat sätt. Det finns ett tidsbundet kulturellt filter av föreställningsformer och tänkesätt som skapar tingens ordning. Perspektiv liksom tolkningar är förvisso subjektiva men i en form som präglas av samma föreställningsvärld och tidsanda. Historievetenskap och fiktion bygger båda på berättelser som inte kan isoleras från sin samtid.¹¹

8. Anna Karlskov Skyggebjerg, *Den historiske roman for børn: teori, udvikling og analyse* (Köpenhamn 2008) s. 8f.

9. Fredrik Tygstrup & Isak Winkel Holm, "Litteratur och politik", *Glänta* 4 (2008) s. 17.

10. A. Dirk Moses, "Hayden White, traumatic nationalism, and the public role of history", *History and theory* 44 (2005) s. 326; Hayden White, *Topics of discourse: essays in cultural criticism* (Baltimore & London 1978) s. 98f.

11. Se exempelvis Southgate (2009) s. 45; Fredrik Tygstrup & Isak Winkel Holm (2008) s. 17.

Det kulturella filtrets betydelse kan avläsas i Ingrid Carlbergs berättelse om hjälten Raoul Wallenberg, som tycks modellerad på den fiktive James Bond.¹² Den fiktiva förebilden eller referensen är sannolikt inte medvetet utan kulturellt betingad eller rättare sagt en produkt av föreställningar i tiden.

Sensmoralen är förstas inte att historiker skall överge sitt metodiska regelsystem och börja på författarskolor. Författarskolor skulle nog kunna bidra till att förbättra historikers stilistiska kompetens, men att behålla och vidareutveckla regelsystemet bör ändå prioriteras i metodsammanhang. Däremot är författarens skildring av det förflutna inte nödvändigtvis alltid mindre sann eller mindre exakt än det som produceras av en akademisk historiker.¹³ Fakta måste väljas och organiseras efter en plan som styrs av vilka frågor forskaren ställer till det förflutna. Inte sällan krävs därför fiktiva inslag i representation av det förflutna.¹⁴

Fiktionen som inspirationskälla

Trots uppenbara skillnader manar likheter till eftertanke och gör det svårt för historiker att reflexmässigt bortdefiniera att fiktion på det ena eller andra sättet kan bidra till att bända upp det förflutna. Tendensen att bortdefiniera kan förstas bero på att de inte förmår ställa rätt frågor till rätt fiktionstext och att de därmed känner sig osäkra på vad skönlitteratur skall användas till.¹⁵ Likväl är det viktigt att uppmärksamma den imaginära sfärens betydelse.¹⁶

I det följande inringas tre fält där historiker kan använda eller inspireras av historisk fiktion. Det första fältet rör fiktionen som källa och uttolkare, det andra fiktionens berättelsemönster och det tredje fiktionen som problem- och perspektivgenererande.

1) *Källor och uttolkningar*. Fiktion kan bidra till att öka kunskapen om det förflutna på åtminstone två sätt. Dels kan den på klassiskt vis utgöra källmaterial och dels kan dess uttolkningar integreras i eller komplettera historikernas analyser.

12. Kristian Gerner, "Helgon och agent", *Judisk krönika* 4 (2012) s. 21–24.

13. Kim Salomon, "Den kulturella vändningens provokationer", *Scandia* 65:1 (2009).

14. Richard Slotkin, "Fiction for the purposes of history", *Rethinking history* 9:2–3 (2005), s. 222.

15. Martin Kylhammar, "Fiktioner och fakta: några reflektioner om skönlitteraturens plats i historieforskningen", *Historisk tidskrift* 122:1 (2002) s. 67–69.

16. Se t. ex. Eva Österberg, "Litteratur och kultur, text och liv", *Historisk tidskrift* 122:1 (2002) s. 6f.

Skönlitteraturen är uttryck för ideologiska, kulturella och politiska strömningar och utgör därmed en källa till tidsandan eller det kulturella och sociala tidsrummet.¹⁷ Perspektivet är relativt okontroversiellt. Litteraturen fungerar i sammanhanget som en kvarleva från den tid då den producerades.¹⁸ Utgångspunkten är att det finns ett samspel mellan fiktiva berättelser och deras samtid, det vill säga att tidsandan sätter avtryck. Metodologiskt är det emellertid inte okomplicerat att avläsa eller identifiera det tidstypiska i fiktionen eftersom textens genre påverkar förhållandet till verkligheten. Analysen bör därför relatera till genrekonventioner där litteraturvetenskapliga teoribildningar kan vara användbara.

Fiktion kan också ses som en del av de berättelser som konstituerar ett samhälle. Den blir i det perspektivet inte bara en idémässig produkt av sin samtid utan också en kommentar till samtiden.¹⁹ Således kan sägas att amerikansk finanspolitik har rötter i en föreställningsvärld som kommer till uttryck i författarinnan Ayn Rands böcker om ryggradslösa individualister som gör allt för att tjäna pengar. Hennes böcker uppgraderar glupskhet till dygd och inspirerade miljoner unga amerikaner att se storheten i sig själva, att se pengar som vägen till frihet i en värld där myndigheterna gör allt för att motverka självständighet.²⁰ Att betrakta fiktiva berättelser som en kommentar till samtiden är också ett sätt att identifiera det tidstypiska i en epok.

Vidare kan historisk fiktion på olika sätt bidra till att skapa förståelse, kunskap eller insikt i en historisk epok genom att vara uttolkande.²¹ Det handlar inte om att inringa en tidsanda, utan om att i fiktionen söka alternativa förklaringar och utläggningar. Frågan är emellertid i vilken utsträckning historiker kan integrera fiktionens uttolkningar i sina analyser.

Hayden White påpekar att Primo Levis berättelse om sin tid i Auschwitz är en fiktion i betydelsen att bilden av koncentrationslägret frammanas med hjälp av hans poetiska prosa. Men denna prosa är korrekt och

17. *Ibid.*, 61f.

18. Torbjörn Nilsson, "Skönlitteratur som tidsanda och historieteori", i Christer Ahlberger (red.), *Historier: arton- och nittonhundredatalens skönlitteratur som historisk källa* (Göteborg 2009) s. 219–223.

19. Marie Cronqvist & Sara Kärrholm, "Mimesis och moralisk fostran: Sjöwall och Wahlöö som berättande samtidsanalytiker", i Ahlberger (red.) (2009) s. 58f.

20. Klaus Wivel, "Således talte Ayn Rand", *Weekendavisen* 5 (2010).

21. Cronqvist & Kärrholm (2009) s. 58f.

sann när det gäller känslor som är framkallade av erfarenheterna från en exceptionell historisk situation av underkastelse och förödmjukelse.²² White menar således att fiktiva berättelser kan förmedla historisk kunskap med kapacitet att fördjupa och berika vår förståelse av det förflutna som vetenskapliga analyser inte förmår.

I Levis fall handlar det om självupplevelser där det ofta finns känslor framkallade av erfarenheter oåtkomliga med traditionellt källmaterial. Men förmår författare i allmänhet att göra uttolkningar av det förflutna som är användbara för historiker? Frågan är problematisk och utmanar förstas vetenskapliga principer. Men den är likväl väsentlig att aktualisera och reflektera över.

Av skönlitterära författare krävs förvisso inte empiriska belägg, men trovärdighet. En viss form för realism är nödvändig för att övertyga. Fria fantasier fjärrar berättelsen från känslan av autenticitet som inte sällan är ett väsentligt inslag i historisk fiktion. Däremot kan fiktionens uttolkningar förankrade i en verklighet till och med, som exemplet med Primo Levi visar, inkluderas i vetenskapliga analyser, dock inte utan källkritiska och metodiska överväganden.

2) *Berättelsemönster*. Trots likheter mellan historisk fiktion och historievetenskap när det gäller form och berättelsemönster hamnar historievetenskap lätt i bakvattnet. Att som historiker vrida på argument, kritiskt granska och ifrågasätta må leda till sakliga och välunderbyggda framställningar, men räckvidden begränsas. Fragmenterade berättelser, som löses upp i små enheter eller smulas sönder av källkritiska excesser, fångslar sällan en större publik. Lägg till att den historieintresserade läsekretsen oftast önskar svar, inte frågor och problematiseringar som är centrala inslag i den historievetenskapliga genren.

Några författare menar att man måste ta till litterära grepp, gestalta, dramatisera och låna från deckare. Motivering är att det annars blir för trist.²³ Frågan om historievetenskapens användande av fiktionens berättelsemönster handlar i detta sammanhang emellertid inte om att öka underhållningsvärdet eller nå ut till en storpublik. I stället är det frågan om att förbättra sätten att rama in och presentera forskningsresultat.

De klassiska kronologiska och homogena berättelserna är frekventa

22. White (2005) s. 149f.

23. Ricki Neuman, "En verklig historia kan kryddas med fiktion", *Svenska dagbladet (SvD)* 12/8 2011. Intervju med Gellert Tamas och Elisabeth Åsbrink.

i skönlitteraturen och utgör många gånger en förebild för historiker. Helhetsperspektiv är inte sällan idealet. Problemet är att källmaterialet inte alltid räcker till för sådana berättelser. Men metodiskt finns det möjligheter. I biografien om sin mamma fyller historikern Yvonne Hirdman inte på med spekulationer när källmaterialet lämnar luckor. Här finns ingen tillrättaläggande dramaturgi. Likväl är ambitionen att skriva en berättelse. Således signalerar hon tydligt med exempelvis ett kanske eller säkert när det saknas underlag i materialet. Kanske tände mamman en cigarett eller säkert gick hon ut.²⁴ På det sättet får Hirdman ihop en sammanhållen berättelse. Inspirationen från skönlitteraturens episka framställningssätt är också uppenbar. Berättelsen är sammanhängande, utan att dikten tar vid där fakta tar slut.

Även fiktionens mer experimenterande framställningssätt med ett pendlande på tidsaxeln kan utgöra inspiration. Den tyske historikern Karl Schlögel betonar i en intervju betydelsen av att lära av skönlitteratur för att bredda berättarregistret.²⁵ På vilket sätt registret skall breddas framgår inte av intervjun, men själv använder han i sin bok om Moskvaterrorn 1937 inga traditionella förlagor, utan grundstommen utgörs av ett fyrtiotal separata nedslag som integreras i en större helhet.²⁶ Framställningen är experimenterande och han lyckas att med denna annorlunda berättelse begripliggöra det förflutna på ett nytt och konstruktivt sätt.

Historiker kan förstås, som nämnts, tränas stilistiskt. Det kan vara värdefullt men är knappast poängen i sammanhanget. I stället handlar det om val av berättelsestrategier. Det finns egentligen inga allmänt accepterade mallar för hur ett vetenskapligt problem skall beskrivas eller redovisas. Men antingen historikern väljer rak eller kalejdoskopisk kronologi kan skönlitteraturens traditionella eller friare och ibland experimenterande stilart inspirera eller vägleda. Berättelser behöver inte sällan en fantasifull organisering av fakta. Väsentligt är emellertid att dessa fakta presenteras på ett övertygande sätt och att historievetenskapens metodregler följs.

3) *Nya infallsvinklar och perspektiv*. Fiktionen som källa, uttolkare eller berättelseteknik vittnar om dess betydelse i en vetenskaplig kontext.

24. Yvonne Hirdman, *Den röda grevinnan: en europeisk historia* (Stockholm 2010).

25. Mats Wiklund, "Ryssarna är inte rädda längre", *Axess* (Juni 2012).

26. Karl Schlögel, *Terror och dröm: Moskva år 1937* (Stockholm 2011).

Än viktigare är fiktionen emellertid för att inringa nya och originella infallsvinklar. Gestaltningen av erfarenheter och idéer, som produceras i mellanrummet mellan sanning och fakta, öppnar för tanke och handling. Professionella historiker är inte självklart mer kvalificerade att problematisera och formulera frågor än exempelvis skönlitterära författare,²⁷ även om de ibland lever i den illusionen.

Historisk fiktion kan således verka som *katalysator* genom att rikta uppmärksamhet på teman som inte haft professionella historikers bevägenhet eller som legat i deras tankeskugga.²⁸ Vilhelm Mobergs utvandrarserie har inte bara satt avtryck i människors föreställningar om det svenska 1800-talets Amerikaemigration utan också indirekt initierat forskningsprojekt. När Alexander Solsjenitsyn ställde frågor om det sovjetiska terrorväldet var det en problematik som få historiker hade uppmärksammat. Och det var hans böcker om Gulag som fick den franska vänstern i gungning under 1970-talets inledning – inte historikernas analyser.

Ett tydligt exempel på fiktionens betydelse kan hämtas från tv-seriernas värld. Den fiktiva amerikanska serien *Holocaust*, som visades i slutet på 1970-talet, betydde ett starkt ökat intresse för Förintelsen, som i sin tur smittade av sig på historieforskningen.

Det kan förstås hävdas att historiker alltid är tidsandans följeslagare. Intressant i sammanhanget är emellertid att det inte sällan är fiktiva berättelser som aktualiserar nya forskningsfält för historiker. Fiktionen är vägröjande i det förflutnas landskap och förmår synliggöra fält som ligger i historievetenskapens tankeskugga.

Vidare görs vetenskapliga problematiseringar sällan utifrån skönlitteratur. Det är dock viktigt att uppmärksamma att författare inte bara speglar sin tid utan också fungerar som kreativa hypotesmakare med originella idéer och nytänkande. Den historiska fiktionens styrka ligger inte bara i subjektivitet och helhetsperspektiv utan också i uppslagsrikedom.²⁹

Väinö Linnas roman *Upp trälrar*, som utkom 1960, hyllades i recensioner och sålde i stora upplagor i Finland, där inbördeskriget 1918 länge hade kastat sin skugga över debatten. Men bland professionella historiker var

27. White (1978) s. 40.

28. Ann Rigney, "Being an improper historian", i Jenkins *et al.* (red.) (2007) s. 155f.

29. Kylvhammar (2002) s. 67–69.

mottagandet dämpat, oftast kritiskt. De kröp ned i sina skyttegravar och vände sig mot felaktiga siffror. Argumentationen gick ut på att skomakaren skulle hålla sig vid sin läst.³⁰ I stället för att se nya infallsvinklar och tankeväckande perspektiv ifrågasattes empirins hållbarhet.

I andra sammanhang betonas däremot författarens förmåga att öppna för nya perspektiv och infallsvinklar. Om Steve Sem-Sandbergs *De fattiga i Łódź* skriver en recensent: "Rena fakta kan inte resonera, inte ställa frågor, inte fördjupa, förvandla, förtäta. Litteraturen åstadkommer när den är som bäst, ett rum där våra känslor och de fakta som meddelas bringas i resonans för en fördjupad förståelse, vilket är exakt vad Sem-Sandberg åstadkommer i sitt epos."³¹ Det är förstås en litteraturrecensents analys, men orden är tänkvärda.

En annan recensent talar om en "[...] detaljskarp dokumentarism transformerad till ständigt djupnande dikt. Och sådana verk förtätar, förskjuter, förändrar, försvårar och fördjupar frågor snarare än besvarar dem. Med journalistiken och historieskrivningen förhåller det sig annorlunda, ofta tvärtom."³² Båda recensenterna betonar författarens förmåga att aktualisera angelägna frågor och fördjupa perspektiven. Viktigare än att klarlägga vad som hänt är att skapa förståelse för det förflutna där vetenskapliga metoder anses kommer till korta.

Fiktionen genererar hypoteser samt tydliggör annorlunda frågor, förståelsedjup och infallsvinklar som förstås inte kan kopieras direkt över i historievetenskapliga analyser. Tänkbart är däremot att integrera dessa perspektiv i en vetenskaplig problematisering, vilket sällan görs. Den imaginära sfärens tankevärld omfattar perspektiv som historiker explicit kan ta avstånd från eller inkludera. Fiktionen bör inte reflexmässigt bortdefinieras med källkritiska eller metodologiska argument utan i stället kunna användas som en kreativ injektion i det vetenskapliga frågandet.

Den skönlitterära författaren formulerar förvisso ytterst sällan hypoteser eller direkt gripbara frågor. Konkret får historiker därför själva ur fiktionens berättelser generera hypoteser och frågeställningar bland annat i relation till teser inom historievetenskapen. De får precisera vad

30. Bjarne Stenquist, *Den vita segerns svarta skugga: Finland och inbördeskriget 1918* (Stockholm 2009) s. 177f.

31. Eva Ström, "Sagor från gettot", *SDS* 15/9 2009.

32. Per Svensson, "En pragmatiker eller ett monster?", *SDS* 14/9 2009.

fiktionen kan bidra med för att öppna nya perspektiv och belysa samband och händelsekedjor.

Historievetenskapen undviker ofta den känslomässiga sfären och existentiella frågor som intar en central position i fiktiva berättelser. Professionella historiker kommer sällan med sitt källmaterial åt mänskliga aspekter och den direkta erfarenheten som är romanförfattarnas domän.³³ Autentisk känsla av närvaro är svårt att frammana i vetenskapliga analyser.

Skönlitteraturen lär oss något om människans existentiella villkor som för historikern framstår som ovetbara och obevisbara. Det existentiella kan inte beläggas utan måste inlevas. När historiker analyserar i termer av personers bevekelsegrunder och motiv handlar det emellertid också om en sorts inlevelse. Även om belägg utgör referenspunkterna spelar inlevelse roll i tolkningsprocessen. Skillnaden mellan författarens och historikers berättelser är i det avseendet inte nödvändigtvis avgrundsdyb.

Historiker skall förstås inte överta eller kopiera författares utläggningar av historiska personers känslor och innersta tankar. Konkret kan det däremot i vissa sammanhang vara fruktbart att explicit relatera till fiktionens karaktärsteckningar och gestaltningar, till dess tolkningar av tankeflöde, känslor och upplevelser. Fiktionen kan bidra till att öppna blicken för historiska personers tänkande och överväganden, men inte reservationslöst. Den skönlitterära författaren har förvisso tillgång till existentiella erfarenheter som historikern saknar. Att använda fiktioner som referenspunkter måste emellertid göras med metodisk och källkritisk försiktighet. Likväl kan sådana referenspunkter utgöra komplement där källmaterialet lämnar luckor, samtidigt som det tydligt måste framgå när fakta tar slut och spekulationer börjar.

Historisk fiktion tycks i dag ha ett stort behov att bearbeta närhistorien, det förflutna vi lever med och tar spjörn emot. Det är en litterär strömning som tilltagit under de senaste åren. Ambitionen är att binda samman det nära förflutna med nuet. På ett plan handlar det om att tillskriva det förflutna mening i nuet.

Länken till nuet bestäms i hög grad av tidskulisser. I berättelser med 1600-tals motiv handlar det ofta om att hävda människors värdighet

33. Southgate (2009) s. 6.

mot politisk diktatur eller religiös konformism. 1700-talet får tjäna som ram för äventyrets och livsglädjens farliga spegelbilder, medan 1800-talet rymmer olika problem och paradoxer.³⁴

De senaste decenniernas romaner ger sig på olika sätt i kast med 1900-talets plågsamma historia. Behovet att med fantasins och föreställningens hjälp försöka att förstå den mänskliga naturen i 1900-talets extrema situationer tycks inte upphöra, antingen det är offret, bödeln, hjälten eller den likgiltiga bisittaren som spelar huvudroll.³⁵ Historiska romaner tenderar dessutom att bli mer omstridda när de diskuterar kontroversiella frågor i närhistorien.

Liksom författare tar historiker också gärna avstamp i nuet och projicerar nuets problem tillbaka i det förflutna. Oberoende av kronologisk inramning bestäms frågor, tematik och infallsvinklar oftast av samtida föreställningar och värderingar. Nuet återverkar i det förflutna, vilket kan synliggöras på olika sätt.

I en fackbok om spansk historia deklarerar författaren Thomas Gustafsson att han vill göra historien gripbar, föra det förflutna närmare och skriver därför en "dokumentär sakprosa".³⁶ Han besöker historiska platser och berättar hur det ser ut i dag. Det är således reportagets form han väljer för att väva samman det förflutna med nutiden, vilket enligt honom hade varit omöjligt om han skrev mer akademiskt.

Givetvis behöver historiker inte skriva reportage för att koppla samman nutid och det förflutna. Historisk fiktion visar emellertid på olika möjligheter att integrera de två tidsskikten. Ett vanligt grepp är att pendla på tidsaxeln, vilket förstås också är möjligt i vetenskapliga texter om än mer sällsynt. Däremot är fiktion ofta mer explicit när den väver samman nutid och dåtid, vilket kan bidra till att förklara varför den upplevs som angelägen i samtida debatt.

Skillnaden mellan historisk fiktion och historievetenskap i detta avseende beror sannolikt inte bara på graden av explicit koppling mellan nutid och det nära förflutna, utan också på att det finns en starkare samhällelig sprängkraft i fiktionen. Den norska författaren Jan Kjærstad noterar: "Bra romaner skakar om allt det vi har slagit fast som

34. Hans O. Granlid, *Då som nu: historiska romaner i översikt och analys* (Stockholm 1964) s. 300.

35. Kaj Schüler, "Ett decennium av tillbakablickar", *SvD* 28/11 2009.

36. Thomas Gustafsson, *Spanien: en färd genom historien* (Stockholm 2009) s. 14f.

'sanningar'".³⁷ Tankeväckande är också det faktum att totalitära system inte bara förföljer oppositionella politiker och journalister utan också författare och poeter.³⁸ Av allt att döma upplevs historiker inte som lika farliga och utmanande.

Konkret kan historisk fiktion komplicera vår förståelse av det förflutna och därmed göra det lättare att se paradoxer, kontraster och diskrepanser som inspirerar till kritiska reflektioner. Skönlitteraturen kan därmed underlätta för historikern att formulera mer komplexa frågeställningar,³⁹ bearbeta och problematisera samhällsliga levnadsvillkor och synliggöra ideologiska aspekter. En studie visar exempelvis att samhällskritiska hållningar i 1950- och 1960-talens USA i hög grad formulerades i romaner och film.⁴⁰

Historievetenskapen behöver förstås inte historisk fiktion för att bli samhällskritisk. Det kan den vara ändå. Likväl tycks författare vara skickligare på att aktualisera politiskt och ideologiskt kontroversiella frågor. Möjligen är det också enklare i fiktionens värld. Medan historiker söker i arkiv och letar belägg utgår författare mer självklart från politiskt och ideologiskt engagemang och känslor.

Moraliskt engagemang tangerar politiska och ideologiska aspekter och är väsentligt för att synliggöra de svåraste och mest vidriga skeendena i mänsklighetens historia, som det dessutom kan vara svårt att komma åt med traditionellt källmaterial. I skönlitteraturen finns en moralisk kraft och verkningsgrad som det också kan vara fruktbart för historiker att relatera till.⁴¹

Historiens skräckkabinett kräver moraliskt engagemang, vilket inte får förväxlas med moraliserande. Ett sådant engagemang är frekvent i historisk fiktion och finns förstås också i historikernas analyser, men det är sällan lika explicit. Det är därför viktigt att med blicken på fiktion reflektera över vad ett lika tydligt moraliskt engagemang kan tillföra en

37. Jan Kjærstad, "Romaner gör oss beredda på det fasansfulla", *Dagens Nyheter* (DN) 12/8 2012.

38. Ola Larsmo, "Våga vägra verkligheten", *Fokus* 12 (2012).

39. Henric Bagerius, "Snörda liv: ett skönlitterärt perspektiv på 1880-talets reformdräktsrörelse", i Ahlberger (red.) (2009) s. 34.

40. Margot Henriksen, *Dr Strangelove's America: society and culture in the Atomic Age* (Berkeley 1997).

41. Ola Larsmo, "Vad är egentligen en roman", DN 11/11 2011; Carl Rudbeck "Romanläsning bästa skolan för statsmän", *SvD* 11/4 2010. Kristian Gerner konstaterar att ett människöde som Raoul Wallenbergs, som berör både Förintelse och Stalinterror, är en alltför allvarlig sak för att överlåtas åt närstående yrkeshistoriker som tror att fakta "talar för sig själva"; Gerner (2012).

historievetenskaplig analys, utan att det hamnar i konflikt med källkritiska principer. Konkret handlar det om att utstaka en inramning där strävan efter opartiskhet och moraliskt engagemang möts. Ett avstånds-tagande från Förtintelsen måste vara oundvikligt och samtidigt förenligt med en opartisk analys.

Fiktionens styrka

Det finns gott om exempel på att fiktionens balansakt mellan fantasi och verklighet är problematisk. I en intervju berättar författaren Anneli Jordahl med anledning av sin roman om Ellen Key, att hon själv fabricerade brev och undertecknade med Key. "De som kan sin Key märker hur jag vävt in hennes idéer och tankevärld där... Om det är någon som skulle ställt sig på min sida och gett mig lov att fantisera om Ellen Key så är det Ellen Key." I en scen i boken möter Key sin älskare på Djurgårdsbron. Bron byggdes förvisso först något årtionde efter att deras möte ägt rum. "Men det brydde jag mig inte om" förklarar Jordahl.⁴²

Fabricerade brev och tidigareläggandet av byggandet av en bro kan ses som bagateller som inte påverkar de större sammanhangen. Likväl är Jordahls hållning principiellt problematisk. Den må vara gångbar i fiktionens värld men fungerar inte i historikerns verkstad. Fiktionen skapar eller producerar en sanning som kräver ett förhållningssätt när empirin inte används som korrektionsinstrument.⁴³

Trots avskräckande exempel framgår att historievetenskapen på olika sätt kan använda sig av historisk fiktion i tolkningar och analyser. Det betyder emellertid inte att den skall överge grundläggande vetenskapliga kriterier. Den skall inte konkurrera med mer eller mindre fikcionaliserade berättelser, som böjer det förflutna efter dramaturgiska kurvor och som med distinkta iscensättningar kommunicerar direkt.

Vi saknar förstås mallar. Det finns ingen uppsättning allmänt sammanfattande metakriterier som kan appliceras på alla olika former av

42. "Jag gick igång på kärlekshistorien med von Feilitzen" [intervju med Anneli Jordahl], *DN* 23/9 2009.

43. Även i populariseringar av historievetenskapen sker övertramp på verklighetens bekostnad. Genren signalerar en historieskrivning med ambitionen att berätta vad som hänt, men som mer eller mindre explicit tillåter fiktiva inslag. En exponent för en sådan historieskrivning är Michael Tamelander som i sin bok *Waterloo* väljer att låta aktörerna föra fiktiva dialoger för att höja läsvärdet och möjliggöra sträckläsning. Vidare låter han aktörer se saker även om de inte lämnat vittnesmål. Hans utgångspunkt är att de måste ha sett. Michael Tamelander, *Waterloo: Belgien 1815* (Stockholm 2008) s. 14–16.

historisk representation. Därför finns det förstås inte heller något enkelt svar på vad vi kan lära av historisk fiktion som vi inte kan lära av akademisk historieforskning. Att historisk fiktion däremot på olika sätt är användbar för historiker är inte alls förvånande eftersom historikernas praktik korsar andra kulturella praktiker.

Att låta sig inspireras av historisk fiktion betyder självklart inte att historikern skall lämna sin verkstad och överge metoder, vetenskapligt regelverk och källkritiska principer för att fiktionalisera. I stället handlar det om att bredda perspektivet och inse eller acceptera att det i den konstnärliga gestaltningens subjektiva reflektioner finns relevanta tankar och föreställningar. Den skönlitterära författaren har tillgång till andra fält än historikern. Historikern är inte nödvändigtvis skickligare än författaren på att tolka det förflutnas händelser eller företeelser.

Historiker skall därför inte se historisk fiktion som en motröst utan dra fördel av att den ligger nära, bredvid och intill.⁴⁴ Och de skall egentligen inte göra något radikalt nytt. Det finns inga omvälvande metodinnovationer att ta till. Men metaforiken nära, intill och bredvid signalerar att de i hög grad på det ena eller andra sättet bör relatera till fiktion.

Författaren Ola Larsmo påpekar att fiktion är berättelser som tar utgångspunkt i påståendet "Detta är inte sant i bokstavlig mening och läsvärt just därför att det är påhittat." På så sätt kan fiktionen säga något annat och viktigt om människor och samhället. Annorlunda uttryckt kan fiktionen sägas vara "sann på ett annat sätt".⁴⁵ I den formuleringen ligger förstås en utmaning för historievetenskapen. Tankebanorna går till relativism. Men formuleringen signalerar också att det finns en sanning i fiktionen som historiker har svårt att komma åt.

Akademisk historieforskning står inte självklart över alla andra former för historieskrivning. Alternativet är inte att sätta historieforskningen på en piedestal.⁴⁶ Tvärtom bör historiker gå i närstrid med berättelser, som är intrasslade i den imaginära sfären. Historisk fiktion frigör intressanta dimensioner på det förflutna, öppnar nya infallsvinklar och perspektiv, pekar på meningsskapande sammanhang och introducerar uttolkningar som kan vara relevanta i en vetenskaplig kontext. Vi kanske skall vara tacksamma för att skönlitterära författare inte lämnar det förflutna åt historiker utan fritt låter sig inspireras av verkligheten.

44. Harlan (2007) s. 122.

45. Ola Larsmo (2012).

46. Rigney (2007) s. 158.